

سید حیدر آملی و تفسیر محیط اعظم

تألیف

عبدالله صلواتی

خانه کتاب

تیر ۱۳۸۹

سرشناسه: صلواتی، عبدالله، ۱۳۵۶-

عنوان قرارداد: المحيط الاعظم و الطود الاشم فی تاویل کتاب الله العزیز. شرح
عنوان و نام پدیدآور: سید حیدر املی و تفسیر محیط الاعظم / تألیف عبدالله صلواتی. زیر نظر اکبر
تقفیان، علی اوجبی.

مشخصات نشر: تهران: خانه کتاب، ۱۳۸۹.

مشخصات ظاهری: ده، ۱۷۶ ص.

فروست: خانه کتاب؛ ۳۱۶. ایرانیان و قرآن؛ ۱۹.

شابک: ۳۷۰۰۰ ریال ۵-۶۶-۵۵-۵-۶۰۰-۹۷۸ دوره: ۸-۱۰-۵۵۰۵-۶۰۰-۹۷۸

وضعیت فهرست نویسی: فیبا

یادداشت: کتابنامه: ص. [۱۲۵] - ۱۲۷؛ همچنین به صورت زیرنویس.

یادداشت: نمایه.

موضوع: املی، حیدر بن علی، ۷۲۰-۷۸۲ ق. - نظریه درباره تفسیر

موضوع: املی، حیدر بن علی، ۷۲۰-۷۸۲ ق. - نظریه درباره تاویل

موضوع: تفاسیر عرفانی - قرن ۸ ق.

شناسه افزوده: خانه کتاب

رده بندی کنگره: ۱۳۸۹ س ۸ ص ۹۱ / BP

رده بندی دیوبی: ۲۹۷ / ۱۷۱

شماره کتابشناسی ملی: ۲۰۶۳۳۷۷

مجموعه ایرانیان و قرآن

۱۹

۲۱۶

نام اثر: سید حیدر املی و تفسیر محیط اعظم (ایرانیان و قرآن)

تألیف: عبدالله صلواتی

زیر نظر: اکبر تقفیان و علی اوجبی

شابک: ده-۶۶-۵۵۰۵-۶۰۰-۹۷۸

طراح جلد: سید علی موسوی

حروفچینی و صفحه آرایی: رضا علی محمدی

شمارگان: ۲۰۰۰ نسخه

نوبت چاپ: اول - تیر ۱۳۸۹

قیمت: ۳۷۰۰۰ ریال

ناشر: خانه کتاب

لیتوگرافی و چاپ و صحافی: سازمان چاپ و انتشارات

آدرس: تهران، خیابان انقلاب، بین صبا و فلسطین جنوبی، شماره ۱۰۸۰ تلفن: ۸۸۳۳۹۸۵

درباره مجموعه «ایرانیان و قرآن کریم»

به نام آن که جان را فکرت آموخت

به گواهی منابع تاریخی، ایرانیان تنها ملت فرهیخته‌ای بودند که آیین حنیف اسلام را با آغوش باز پذیرفتند. ایرانیان در برابر بزرگ‌ترین لشکرکشیها، همچون هجوم دو لشکر شکست‌ناپذیر روم و مغول که قدرتهای نامور دوران خود بودند، ایستادگی کردند، اما با سپاهیان اعراب به گونه‌ای دیگر رفتار کردند. زیرا آنها حامل آیینی الهی بودند که پیش از آن پیامبر رحمت در نامه خویش پادشاه ایران را بدان خوانده بود:

به نام خداوند مهر گستر مهربان

از محمد رسول خدا به کسری بزرگ ایران

درود بر کسی که از هدایت پیروی کند و به خدا و پیامبرش باور داشته باشد و گواهی دهد که هیچ پرستهای جز خدای بی‌همتا نیست؛ و محمد بنده و پیام آور اوست. تو را به پیروی از خدای می‌خوانم. چرا که من پیامبر او برای تمامی مردمانم.

ایرانیان که از پشتوانه فرهنگی و تمدن غنی و دراز دامنی برخوردار بودند، با هوش و درایت ذاتی خویش دریافتند که اسلام گم‌شده‌ای است که آنها را به نیکبختی جاودان که به دنبالش بودند می‌رساند؛ از این روی با جان و دل به

استقبالش رفتند و در راه رشد و گسترش آن در سراسر گیتی از اعراب پیشی گرفتند و از هیچ تلاشی فروگذار نشدند.

صفای باطنی و هوش سرشار ایرانیان باعث شد تا از همان آغاز از برترین دین باوران، مبلغان و قاریان، حافظان، مترجمان و مفسران آخرین وحی نامه الهی باشند. در عصر کنونی شاید بسیاری ندانند که پارسی گویان نه تنها در عرصه فقه، حدیث، حکمت و... بلکه در ساخت حفظ، قرائت، ترجمه و تفسیر قرآن کریم نیز پیشتاز بوده اند.

مجموعه چهل جلدی ایرانیان و قرآن کریم نیم نگاهی است به بیش از پانزده قرن تلاش قرآن پژوهان ایرانی در معرفی و بزرگداشت آخرین وحی نامه الهی. از آنجا که مخاطبان این مجموعه گرانسنگ جوانان پژوهشگر هستند، سعی شده است از زبانی ساده و روان در نگارش آثار استفاده شود و در پایان هر اثر منابعی برای مطالعه بیشتر معرفی گردد.

آنچه پیش روی شماست، دفتر نوزدهم مجموعه ایرانیان و قرآن است که مؤلف گرانمایه آن جناب آقای عبدالله صلواتی، علامه سیدحیدر آملی و تفسیر گرانسنگ او موسوم به محیط الاعظم را به نسل جوان قرآن پژوه معرفی کرده است.

در پایان شایسته است نخست از تمامی نویسندگان اندیشه وری که در به فعلیت رسیدن این مجموعه مشارکت داشته اند، و نیز معاون محترم امور فرهنگی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، جناب آقای دکتر محسن پرویز و مدیر عامل محترم مؤسسه خانه کتاب، جناب آقای علی شجاعی صائین تقدیر شود. زیرا بدون حمایت ایمن عزیزان مجموعه «ایرانیان و قرآن کریم» در قالبی زیبنده و درخور به پژوهشگران و علاقه مندان فرهنگ غنی ایرانی اسلامی عرضه نمی شد.

اکبر ثقفیان و علی اوجبی

فهرست مطالب

۱	مقدمه
۵	فصل اول: شرح زندگانی و ویژگی‌های آثار سید حیدر آملی
۷	احوال
۸	۱. دوره ایرانی
۸	اوضاع سیاسی
۹	زندگی علمی
۱۱	۲. دوره عراقی
۱۲	اساتید
۱۴	وفات
۱۵	ویژگی‌های روشی و محتوایی آثار
۱۵	۱. ارائه مطالب بدون پیچیدگی در بیان
۱۵	۲. نقل قول از دیگران
۱۶	۳. درخواست نقد و اصلاح مطالب از مخاطب
۱۶	۴. ترسیم جدول و دایره
۱۷	۵. توصیه به کتمان اسرار
۱۸	۶. تنوع روشی

۱۹	۷. رویکرد انتقادی.....
۲۱	۸. رویکرد حدیثی خاص.....
۲۳	فصل دوم: آثار سید حیدر آملی.....
۲۵	الف. آثاری که سید حیدر بدان اشاره کرده است.....
۳۱	ب. آثاری که دیگران به سید حیدر نسبت داده‌اند.....
۳۳	فصل سوم: آرای عرفانی، تفسیری و کلامی.....
۳۵	توحید صمدی قرآنی.....
۳۶	امامت.....
۴۰	وحدت بین تشیع و تصوف.....
۴۲	انتقادات سید حیدر آملی به برخی از آرای فیلسوفان.....
۴۲	۱. قاعده الواحد.....
۴۳	۲. قدم عالم.....
۴۴	۳. علم خدا به جزئیات زمانی.....
۴۴	انسان و قرآن.....
۴۷	انسان و معرفت به خداوند.....
۴۸	انسان و طهارت.....
۴۹	انسان و نسبت معنوی او با اهل بیت علیهم السلام و انبیا.....
۵۰	گونه‌های سلوک.....
۵۱	گونه‌های علم.....
۵۳	بهشت.....
۵۳	خیر و شر.....
۵۴	برتری عجم نسبت به عرب.....
۵۵	وظایف قاری هنگام تلاوت قرآن.....
۵۷	فصل چهارم: منابع، مبانی و رهیافت تفسیری.....
۵۹	کلیات.....

معنای لغوی و اصطلاحی تفسیر و تفاوت آن با تأویل.....	۵۹
اهمیت تفسیر و نقش ائمه علیهم السلام در تفسیر.....	۶۱
تفسیر المحيط الأعظم.....	۶۳
الف. ویژگی‌ها.....	۶۵
ب. منابع تفسیر.....	۶۷
ج. مبانی و رهیافت تفسیری.....	۷۰
۱. ولایت.....	۷۰
۲. نگرش جامع (مشمول بر شریعت، طریقت و حقیقت).....	۷۱
۳. توحید صمدی حق.....	۷۲
۴. تفسیر انفسی (تأویل عرفانی).....	۷۴
نک معنایی نبودن آیات (ظاهر و باطن).....	۷۴
عالم و آدم به عنوان کتاب الهی و تطبیق قرآن با آنها.....	۷۶
تأویل از نظرگاه‌های متفاوت.....	۸۰
فصل پنجم: تفسیر.....	۸۵
۱. نگاه انتقادی و جامع‌نگر.....	۸۷
انتقاد از برخی خوانش‌های تفسیری.....	۸۷
رمزگشایی از برخی تعارضات ظاهری قرآن.....	۹۱
۲. تفسیر موضوعی پیشینی.....	۹۲
توحید.....	۹۴
عدل.....	۹۵
نبوت.....	۹۷
امامت.....	۹۹
معاد.....	۱۰۱
وضو.....	۱۰۵
غسل.....	۱۰۶

۱۰۶	تیمم
۱۰۷	نماز
۱۰۹	روزه
۱۱۱	زکات
۱۱۲	حج
۱۱۳	جهاد
۱۱۳	تقوی
۱۱۴	هدایت
۱۱۴	هدایت نزد عارفان سلف
۱۱۶	هدایت نزد عارفان متأخر و سید حیدر آملی
۱۱۸	۳. تفسیر ترتیبی
۱۲۵	منابع:
۱۲۹	نمایه‌ها:
۱۳۱	۱. آیات
۱۳۵	۲. روایات
۱۳۷	۳. اصطلاحات
۱۴۹	۴. اشخاص
۱۵۳	۵. گروه‌ها
۱۵۷	۶. کتاب‌ها
۱۶۱	۷. جای‌ها

مقدمه

علامه سید حیدر آملی، از علمای شیعی و ایرانی سده‌ی هشتم است. این حکیم فرزانه، آثار بسیاری از خود به جای گذاشته، که معروف‌ترین آن کتاب جامع الأسرار و منبع الأنوار است و اساساً ایشان را با این اثر می‌شناسند. همچنین تفسیر المحيط الأعظم از دیگر آثار این عارف ربانی است. کتاب یاد شده به معنای دقیق کلمه، اثری شیعی است، و سخنان گهربار حضرات ائمه معصومین علیهم السلام و نگاه‌های متعالی آن ذوات نورانی، در جای جای کتاب المحيط الأعظم، مشهود است. این اثر، با نگاهی وحدت‌گرا، سعی در جمع بین تفسیر و تأویل دارد، و نگرش این مفسر بزرگ شیعی در آن، رهیافت وحدت‌انگار محبوبی است؛ محبوبی است از آن جهت که معارف و تفسیر ایشان، از عنایت الهی است نه محصول تلاش او؛ از این رو، او به نتایج، به نحو پیشینی و یقینی آگاهی دارد که البته در گام بعدی، برهان آن را همراهی می‌کند؛ وحدت‌انگار است بدان سبب که نه از ظهور واحد در مظاهر غفلت می‌کند و نه حضور کثرت در واحد را نادیده می‌انگارد.^۱ یعنی همه چیز را از چشم وجود، در متن وجود و مرتبط با وجود تفسیر می‌کند. نزد سید حیدر، اصالت انسان در پرتو

۱. جامع الأسرار و منبع الأنوار، ص ۱۱۲، ۱۱۷.

وجود معنا می‌یابد. به دیگر سخن، انسانی که نور وجود بر او نمی‌تابد و در متن وجود آرام نگرفته و در دام کثرات و مقیدات گرفتار است، انسانی اصیل نیست.^۱

بنابر این، نگاه ابن عارف صمدانی به قرآن، نگرشی مرتبط با قیام قیامتی در مفسر است، که در آن، زمین مفاهیم به آسمان معنا تبدیل می‌یابد؛ تقوا به پرهیز از رویت غیر حق به همراه مشاهده‌ی خدا در عالم مظاهر و کثرت؛^۲ نماز به وصول و شهود حقیقی؛^۳ روزه به امساک از مشاهده‌ی غیر؛^۴ حج به توجه به قلب انسان کامل به عنوان بیت اعظم الهی؛^۵ زکات به رهایی از فیود و رسیدن به اطلاق؛^۶ تأویل به تطبیق بین قرآن جمعی با کتاب آفاقی تفصیلی «عالم» که هدف از تأویل‌یاد شده، مشاهده‌ی حق تعالی در مظاهر آفاقی و انفسی است.^۷

همچنین سید حیدر، حقایق را با سه سطح: شریعتی، طریقتی و حقیقتی معرفی می‌کند. در نگاه اول، آموزه‌های شرعی و برگرفته از معانی ظاهری آن مطرح‌اند؛ و در نگاه دوم، مفاهیم در ارتباط با مقامات سیر و سلوکی و باطنی ملاحظه می‌شوند؛ و جوهره‌ی نگاه سوم رهیافت توحید صمدی است که بر پایه‌ی آن، همه‌ی مفاهیم دینی حتی واژه‌های شرعی همانند: غسل، وضو، نماز و... معنای جدیدی می‌یابند و در منزلگاه قدسی و باطنی آرام می‌گیرند.

به دیگر سخن، هر علمی، شبکه‌ی زبانی خاصی دارد که این شبکه بر اساس رهیافت و نگرش بنیادین آن علم تعریف می‌شود؛ و نباید با رهیافت‌های دیگر و عینک‌های مختص به دیگر علوم، بدان نگریست. به عنوان نمونه «آب» در علم شیمی، از پیوند هیدروژنی هیدروژن و اکسیژن پدید آمده است و دارای

۱. نص‌النصوص، ص ۴۰۶.

۲. همان، صص ۵۴۵ - ۵۴۶.

۳. المحيط الأعظم و البحر الخضم فی تأویل کتاب الله العزیز الحکیم، ج ۴، ص ۱۶۵.

۴. همان، ج ۴، ص ۲۱۷.

۵. همان، ص ۲۷۱.

۶. همان، ص ۲۳۷.

۷. همان، ج ۵، ص ۷۵.

خواصی چون حلائیث، سیلان و... است. اما آب در قرآن تأمین کننده‌ی حیات هر چیزی است؛ و این حیات، منحصر در عالم طبیعت نیست؛ اگر مراد از آب در کریمه‌ی «وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ»^۱ آب طبیعی باشد بسیاری از موجودات از جمله مجردات، از حیات محروم خواهند شد؛ از این رو از آن به علم،^۲ ولایت، یقین، توفیق، قرآن، وحی، الهام، نور و حکمت^۳ تعبیر شده است. بنابر این برای فهم قرآن نخست باید جان و اندیشه را از افکار سنتی، عرفی و روزمره شست و پای افزار عادت‌ها، مفاهیم مألوف و مأنوس را خلع کرد آنگاه به وادی مقدس قرآن گام نهاد، تا به مدد رهنمون‌های ائمه معصومین علیهم السلام و عارفان کامل مکمل، عمیقاً، معنای آیات را دریافت.^۴

آیاتی چون «وَسَقَاهُمْ رَبُّهُمْ شَرَاباً طَهُوراً»^۵ که امام صادق علیه السلام بهترین و آسمانی‌ترین تفسیر انفسی از آن را ارائه فرمودند که به تعبیر علامه حسن زاده آملی، هیچ عارفی نتوانسته این چنین مطلب بلندی را عرضه کند.^۶ آری در برابر تفسیر ائمه معصومین علیهم السلام صرفاً باید یکپارچه گوش بود. به قول حافظ (ره):

در حریم عشق نتوان زد دم از گفت و شنید

زانکه آنجا جمله اعضاء چشم باید بود و گوش

در این اثر، سعی شده در کنار معرفی کوتاه کتاب گرانسنگ المحيط الأعظم و مبانی، رهیافت و اقوال تفسیری، تصویری اجمالی از احوال، آثار و آرای این

۱. انبیا/ ۳۰ «و از آب هرچیز زنده‌ای را آفریدیم».

۲. المحيط الأعظم، ج ۴، صص ۴۶ - ۴۷.

۳. محمدی، محمد علی، «تأویل آیات قرآن در متون فارسی»، قرآن در آینه پژوهش، به اهتمام، محمد کاظم شاکر، تهران، مستی نما، ۱۳۷۹، صص ۱۲۵ - ۱۲۸.

۴. المحيط الأعظم، ج ۵، ص ۲۱.

۵. انسان / ۲۱ «و پروردگارشان شرابی طهور به آنها می‌نوشاند».

۶. سیری در زندگی و مبانی تفسیری عارف سالک سید حیدر آملی، ص ۵۰.

عارف شیعی به مخاطب جوان ارائه گردد. شایان ذکر است، در این کتاب، از ارائه مطالب سنگین و پیچیده عرفانی و بیان بسیاری از ظرایف و لطایف اقوال مؤلف محیط الأعظم خودداری شده است. مطالب مختصر این اثر نیز، صرفاً در صدد گزارش از هستی اقیانوس بی کران معارف الهی در آثار حکیمان و عارفان ربانی است. عارفی چون سید حیدر آملی، که لحظه‌ای درنگ در تحصیل معارف و حقایق آسمانی، را بر نمی تافت.

عبدالله صلواتی

عضو هیأت علمی بنیاد دایرة المعارف اسلامی